

Το περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης*: ένα επιστημονικό εκδοτικό εγχείρημα στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αιώνα

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 19ου αιώνα αποτελεί μια ιδιαίτερη περίοδο για το ελληνικό βασίλειο, καθώς επιχειρείται η συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους, προσανατολισμένου προς τη Δύση και τα επιτεύματά της. Αυτή η μετάβαση αφορούσε τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, κάτι που ουσιαστικά συνίστατο σε δύο βασικές παραμέτρους: την ανάγκη εισαγωγής νέων δυτικών προτύπων αλλά και την εγκατάλειψη παλαιών πρακτικών που εθεωρούντο ότι αντλούν από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εμφάνιση του «Πέμπτου» κόμματος και η εξομάλυνση του κοινοβουλευτικού βίου,¹ η ίδρυση Τραπεζών,² όπως και του Χρηματιστηρίου Αθηνών, τα έργα υποδομής³ και ο εκσυγχρονισμός του Τύπου,⁴ αποτελούν μερικές μόνο ενδείξεις που μαρτυρούν ότι η χώρα έχει εισέλθει σε τροχιά εξευρωπαϊσμού. Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών, η διανοητική ελίτ θεωρεί την ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας ως την αναγκαία συνθήκη για τον οικονομικό μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους.

Στο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης* του Αριστείδα Οικονόμου⁵ εντοπίζεται το δεσπόζον αίτημα του εκσυγχρονισμού και της προόδου του κράτους μέσα από την υιοθέτηση δυτικών πρακτικών. Στους κόλπους του περιοδικού, αυτό εννοείται μέσα από ένα εντελώς ιδιαίτερη οπτική, την επιστημονική και θεωρητική προσέγγιση των επίκαιρων προβλημάτων, στο πλαίσιο πάντα των εγχώριων ιδιαιτεροτήτων. Το ιδεολογικό πλαίσιο που ορίζει ο πολιτικός φιλελευθερισμός και η κλασική πολιτική οικονομία θα αποτελέσουν την πλατφόρμα του περιοδικού, στην οποία, όμως, σε όλη τη διαδρομή του εντύπου θα προσαρμόζεται και θα εμπνέεται από τις ελληνικές ιδιομορφίες.

Στη βάση αυτή, η διάδοση τόσο του πολιτικού φιλελευθερισμού όσο και των ιδεών της κλασικής πολιτικής οικονομίας, που αναλαμβάνει το περιοδικό, συνιστά μια ενεργητική επεξεργασία των ιδεών και των θέσεων του φιλελευθερισμού στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα, μάλιστα το τρίπτυχο χριστιανική ηθική, αρχαιοελληνικό πνεύμα και Διαφωτισμός εγγράφονται εκ αρχής στην ελληνική εκδοχή του φιλελευθερισμού. Η *Οικονομική Επιθεώρησης* αποτέλεσε το βήμα έκφρασης των φιλελεύθερων ιδεών, διαμεσολαβημένων από τις ελληνικές ιδιαιτερότητες, που καθόριζαν μιαν ιδιαίτερη δυναμική πρόσληψης και αναπαραγωγής τους. Στα άρθρα του περιοδικού εντοπίζεται η ελληνική οικονομική σκέψη της εποχής, η οποία δεν συνιστά στείρα αναπαραγωγή των ιδεών της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Αλλά, μέσα από τον επιστημονικό χαρακτήρα του μπορεί να μελετηθεί η δυναμική της σκέψης των διανοητών της εποχής, όπως και η συσχέτιση με τις θεωρίες των ευρωπαϊών θεωρητικών. Όμως πέρα από αυτά, ο Αριστείδης Οικονόμος και η *Οικονομική Επιθεώρησης* εκφράζουν με τον πιο emphaticό τρόπο την αναγκαιότητα της σύνδεσης στο ευρωπαϊκό άρμα, ιδίως στο πεδίο των επιστημών και των ιδεών.

Οι λόγοι αυτής της αναγκαιότητας δεν είναι μονάχα οικονομικοί. Ζητήματα όπως η παιδική εργασία, η θέση της γυναίκας στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, ο έλεγχος του πληθυσμού, η εκπαίδευση κ.λπ. συνδέονται με αυτήν πολιτική και επιστημονική προβληματική. Η Ελλάδα του ύστερου 19ου, προκειμένου να καταφέρει να υπερβεί την υστέρηση στην ανάπτυξη, η οποία φέρεται να σχετίζονταν, εν πολλοίς, με την οθωμανική κυριαρχία αλλά, και να καταφέρει να αποτελέσει ένα κράτος κατά τα δυτικά πρότυπα, έπρεπε να καλύψει διαπιστωμένες ελλείψεις σε επίπεδο θεσμών, υποδομών και παραγωγικών δομών. Αυτό είναι το πλαίσιο που διαγράφεται στις σελίδες του περιοδικού και επ' αυτοί θεμελιώνεται η αναγκαιότητα της έκδοσης και της λειτουργίας του. Η διαμόρφωση των οικονομικών ιδεών στην Ελλάδα περνά μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, το οποίο λειτούργησε ως ένας ιδιότυπος κόμβος, όπου φιλτράρονται, άλλοτε κριτικά (περισσότερο) και άλλοτε παθητικά (λιγότερο), οι ιδέες της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Η μετάβαση από τα ζητήματα της παραγωγής σε αυτά της διανομής εγγράφεται στο περιοδικό, υπογραμμίζοντας τη σύνδεση με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

Το περιοδικό

Η *Οικονομική Επιθεώρησις* με τον υπότιτλο *Πολιτική Οικονομία-Δημοσιονομία-Καταστατική*, εκδίδεται για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1873. Το περιοδικό εκδίδεται συνεχόμενα μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1884, μετρώντας τα 11 αυτά έτη 132 τεύχη, ενώ διακόπτεται η έκδοσή του για τα επόμενα τέσσερα έτη. Επανεκδίδεται το Φεβρουάριο του 1888, ως συνέχεια της πρώτης περιόδου, αφού αναγράφονται στο πρώτο επανεκδοθέν τεύχος, τα στοιχεία έτος 12^ο και αριθμός φύλλου 133, κάτι που μαρτυρά την συνέχεια στη δομή, στο ύφος και το περιεχόμενο των άρθρων που φιλοξενούνται στις σελίδες του. Η δεύτερη περίοδος έκδοσής του είναι πολύ πιο σύντομη, διαρκεί 2 έτη και 3 μήνες, καθώς διακόπτεται από τον αιφνίδιο θάνατο του συντάκτη του, τον Απρίλιο του 1890. Στην δεύτερη αυτή περίοδο θα εκδοθούν 27 τεύχη.

Σχετικά με την εμφάνιση του περιοδικού, στο κίτρινο εξώφυλλό του αναγράφεται πάντα, πέρα από τον τίτλο, τον υπότιτλο και τον υπεύθυνο έκδοσης, τον Αριστείδη Οικονόμο, το έτος, ο αριθμός φύλλου, ο μήνας, ο τόπος έκδοσης, που είναι πάντα η Αθήνα, το τυπογραφείο⁶ και η διεύθυνση όπου στεγάζονται τα γραφεία του περιοδικού.⁷ Στην πίσω σελίδα του εξώφυλλου συναντάμε τον πίνακα περιεχομένων, όπου αναφέρονται τα άρθρα και, όταν υπογράφονται, οι συντάκτες τους, ενώ σημειώνεται και η σελίδα για κάθε άρθρο. Στα τεύχη μέχρι και τον Ιανουάριο του 1876, δηλαδή μέχρι και το φύλλο 35, συναντάμε τη στήλη υπό τον τίτλο *Χρονικά*, στην οποία καταγράφονται πληροφορίες σχετικά με την οικονομική, πολιτική και νομική επικαιρότητα. Από το φύλλο 36, η στήλη *Χρονικά* δεν θα συμπεριληφθεί στην ύλη του περιοδικού. Στην τελευταία σελίδα, αναγράφεται η *Βιβλιογραφία*, όπου διαβάζουμε από το πρώτο κιόλας τεύχος ότι καταχωρούνται τα «προς την διεύθυνσιν πεμπόμενα βιβλία».⁸ Σχετικά με την στήλη αυτή, καθ' όλη την διάρκεια έκδοσης του περιοδικού θα παρατίθενται τίτλοι βιβλίων, μονογραφίες, μελέτες, εκθέσεις, πραγματείες, ελλήνων και ξένων συγγραφέων αλλά και περιλήψεις τους, όπως και περιοδικά, τόσο ελληνικά όσο γαλλικά αλλά και ένα γερμανικό. Το γεγονός αυτό δείχνει την μελέτη των χειμένων, τα οποία παρατίθενται στην *Βιβλιογραφία* από τον Αριστείδη Οικονόμο ή τους συνεργάτες αρθρογράφους, αλλά και την σχέση των συντελεστών του περιοδικού με την επιστημονική επικαιρότητα της εποχής.

Ενδεικτικά, αναφέρουμε το ελληνικό περιοδικό *Εφημερίς των Φυλακών*, τα γαλλικά *Journal des Economistes* και *Journal de la Societe de Statistique de Paris* και το γερμανικό *Mitteilungen der Internationalen Kriminalistischen Vereinigung*. Παρατηρούμε ότι δεν αναφέρεται κανένα βρετανικό περιοδικό, ενώ το γερμανικό αναφέρεται μόνον στην δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, δηλαδή από το 1888 μέχρι και το 1890, ενώ στην πρώτη περίοδο αναφορά γίνεται μόνον σε ελληνικά και γαλλικά περιοδικά, κάτι που τα τη γνώμη μας αποτυπώνει το πλαίσιο των ιδεολογικών επιρροών της *Οικονομικής Επιθεώρησης*.

Στο οπισθόφυλλο του περιοδικού αναγράφεται ότι η έκδοσή του πραγματοποιείται την πρώτη εβδομάδα κάθε μήνα και επιπλέον η «τιμή ενιαυσίου συνδρομής»⁹ για την Ελλάδα και για χώρες, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Τουρκία, η Αγγλία και η Γερμανία. Αργότερα αναφέρεται η τιμή συνδρομής για την Ελλάδα και για την αλλοδαπή γενικά, χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε συγκεκριμένες χώρες. Η συνδρομή έμεινε σταθερή σε όλα τα χρόνια έκδοσης του περιοδικού και ανερχόταν σε 15 δραχμές για την Ελλάδα και 20 φράγκα για την Γαλλία, Ιταλία, Τουρκία και μία στερλίνα για την Αγγλία, Γερμανία, Ρωσία, ενώ αργότερα η τιμή ήταν 20 φράγκα «διά την αλλοδαπήν». Κάθε τεύχος αποτελείται από 48 σελίδες και είναι σχήματος μεγάλου ογδού.¹⁰ Κάθε άρθρο καταλαμβάνει κατά μέσο όρο έξι σελίδες. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των πωλήσεων που είχε το περιοδικό για καμία περίοδο της έκδοσής του. Ακόμα, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν τελικά υπήρχαν συνδρομητές για όλες τις χώρες που αναφέρονταν. Γνωρίζουμε ότι το περιοδικό πωλούνταν στην Τουρκία, την Αίγυπτο και την Γαλλία, χωρίς όμως καμία πληροφορία για τον αριθμό των συνδρομών που στέλνονταν στις χώρες αυτές.

Το περιοδικό, σε σχέση με άλλα αντίστοιχα οικονομικά έντυπα της εποχής, αποτελεί μοναδική περίπτωση επιστημονικού εγχειρήματος, αφού οι καθημερινές ειδησεογραφικές εφημερίδες της δεκαετίας του 1870 φιλοξενούν στις στήλες τους θέματα οικονομικού ενδιαφέροντος με εμφανή την πολιτική τοποθέτηση του συντάκτη. Μέχρι και το 1873, δεν συναντάμε κάποιο αμιγώς οικονομικό έντυπο.¹¹ Η εμφάνιση της *Οικονομικής Επιθεώρησης* σήμανε μια προσπάθεια περισσότερο συστηματικής μελέτης πάνω σε ζητήματα που άπτονταν της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής επιστήμης, χωρίς κανένα στοιχείο

ειδησεογραφικού χαρακτήρα, δεδομένης και της μηνιαίας έκδοσής της αλλά και της απουσίας εμφανούς πολιτικής τοποθέτησης.

Η *Οικονομική Επιθεώρηση* ήταν, σε μεγάλο βαθμό, δομημένη κατά τα πρότυπα του γαλλικού περιοδικού *Journal des Economistes*.¹² Αυτό αφορά τόσο στα μορφολογικά και δομικά χαρακτηριστικά τους, ιδίως μάλιστα στις στήλες των *Χρονικών* και της *Βιβλιογραφίας* που διαθέτουν, όσο και στην ίδια την θεματολογία των άρθρων τους.¹³ Επιπρόσθετα, το γαλλικό περιοδικό είναι το πιο συχνά αναφερόμενο και προτεινόμενο περιοδικό στην βιβλιογραφία της *Οικονομικής Επιθεώρησης* καθ' όλη την διάρκεια της κυκλοφορίας της. Να σημειώσουμε ότι ο Α. Βερναρδάκης, αρθρογραφεί και στα δύο περιοδικά¹⁴ και ίσως να αποτελεί μεταξύ τους τον συνδετικό κρίκο, καθώς ενημέρωσε σχετικά με την εκδοτική προσπάθεια του Οικονόμου τον κύκλο των συντακτών του γαλλικού περιοδικού.

Συντάκτης του είναι ο Edmond Renaudin, τακτικός αρθρογράφος του γαλλικού περιοδικού.¹⁵ Στη σελίδα που αφιερώνει, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του περιοδικού προέρχεται κυρίως από τον διευθυντή του, τον Αριστείδη Οικονόμο, γύρω από τον οποίο έχουν συγκεντρωθεί οκτώ ή δέκα συνεργάτες. Η αυστηρή δομή των 48 σελίδων δεν αφήνει αδιάφορο τον συντάκτη που υπογραμμίζει ότι πρόκειται για κάτι που, αναπόφευκτα, σημαίνει την περιορισμένη φιλοξενία ενός μικρού αριθμού άρθρων σε κάθε τεύχος, περίπου οκτώ έως εννέα θεμάτων. Αποτιμώντας, όμως, το περιεχόμενο του περιοδικού, θα σημειώσει ότι στο σύνολό του προσφέρει μια πραγματική ποικιλία ενοτήτων που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Επιπλέον, θα αναφερθεί στη στήλη των *Χρονικών*, η οποία, κατά τον αρθρογράφο, αποπνέει μια ζωνρή συμπάθεια για την Γαλλία και την Αγγλία, οι ιδέες και τα οικονομικά δόγματα των οποίων προέρχονται, από τις βασικές ιδέες της φιλελεύθερης σχολής. Τέλος, θα αναφέρει ότι τα άρθρα που αφορούν σε ζητήματα όπως η εκπαίδευση, η υγεία, το νόμισμα, οι τράπεζες, η τηλεγραφία, ενώ οι κρίσεις του μαρτυρούν την επιθυμία να τεθεί η χώρα στο προσκήνιο των όσων διαδραματίζονται στην Ευρώπη αλλά και να γνωστοποιήσουν όσα συμβαίνουν στην σύγχρονη Ελλάδα.

Σχετικά με την πορεία του περιοδικού και την απήχηση που είχε στον κύκλο των διανοομένων της εποχής ένα σημαντικό στοιχείο προς αξιολόγηση αποτελεί η συμμετοχή των αρθρογράφων που εμφανίζονταν στο περιοδικό –ανά ημερολογιακό έτος– όπως αυτοί υπογράφουν είτε με ολόκληρο το όνομά τους είτε με τα αρχικά τους.¹⁶ Η προσέγγιση αυτή σχετίζεται με την συμμετοχή αρθρογράφων στο περιοδικό και, κατ' επέκταση, δεδομένου του εξειδικευμένου αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνεται, συσχετίζεται και με την αναγνωρισιμότητά του

Το περιοδικό, από την εμφάνισή του και μέχρι το έτος 1880, εμφανίζει μίαν αύξουσα τάση στην συμμετοχή αρθρογράφων, ενώ σχεδόν όλα τα έτη, με εξαίρεση το έτος 1878, οι αρθρογράφοι που επώνυμα υπογράφουν τα άρθρα τους είναι περισσότεροι από αυτούς που χρησιμοποιούν με αρχικά. Από το έτος 1881 και μετά παρατηρούμε ότι η εικόνα αυτή αντιστρέφεται και τα επώνυμα άρθρα μειώνονται εμφανώς. Μάλιστα, το 1879, ο Οικονόμος θα εκλεγεί ανεξάρτητος βουλευτής στην γενέτειρά του και η επιτυχία του αυτή θα συντελέσει στην ενίσχυση του κύρους του κατά την περίοδο αυτή, γεγονός που θα αποτυπωθεί και στις σελίδες της *Οικονομικής Επιθεώρησης*, όπου και εντοπίζεται η μεγαλύτερη συμμετοχή αρθρογράφων σε απόλυτο αριθμό. Συνολικά 25 αρθρογράφοι θα δημοσιεύσουν άρθρο τους στις σελίδες του περιοδικού το έτος 1880, αποτελώντας, υπό το πρίσμα αυτό, την σημαντικότερη περιόδό του. Την ίδια τάση στους αριθμούς εντοπίζουμε και στην περίπτωση που λάβουμε ως βάση τα εκδοτικά έτη και όχι τα ημερολογιακά. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το πρώτο εκδοτικό έτος αφορά στην περίοδο Μάρτιος 1873-Φεβρουάριος 1874, το δεύτερο Μάρτιος 1874-Φεβρουάριος 1875, κοκ.

Το επόμενο έτος όμως, το 1881, ο Οικονόμος αποτυγχάνει να εκλεγεί βουλευτής στην Αττική και έτσι αρχίζει η φθίνουσα πορεία του περιοδικού, πιθανότατα εξ' αιτίας των πολιτικών θέσεων που εκφράζει ο Οικονόμος στο Κοινοβούλιο που σχετίζονται, κατά βάση, με το ζήτημα του εκδοτικού προνομίου της Εθνικής Τράπεζας.¹⁷ Από το έτος 1881 και μετά εντοπίζεται μια αξιοσημείωτη πτώση του αριθμού των αρθρογράφων. Αυτοί υποθέτουμε πως είναι οι κύριοι λόγοι που οδηγούν τον Οικονόμο στην διακοπή έκδοσης του περιοδικού, το έτος 1884 και όχι η βουλευτική του ενασχόληση, όπως έχει υποστηριχθεί.¹⁸ Άλλωστε το περιοδικό διακόπτει την έκδοσή του τον Φεβρουάριο του 1884, όταν ο Οικονόμος δεν είναι πλέον βουλευτής.

Η πορεία του περιοδικού είχε προδιαγραφεί από τις εκλογικές ήττες του 1881 και, εν συνεχεία, του 1887, αλλά και τις σκληρές για την καθεστηκυία τάξη απόψεις που εξέφρασε ο Οικονόμος όσο ήταν βουλευτής. Ως άμεσο απότοκο των συνθηκών αυτών, η δεύτερη περίοδος του περιοδικού, από το 1888, θα ακολουθήσει αναπόφευκτα μια πτωτική πορεία και, έκτοτε, το περιοδικό δεν θα κυκλοφορήσει.¹⁹ Η *Οικονομική Επιθεώρησις* δεν θα καταφέρει να κερδίσει την προηγούμενη αίγλη της, τουλάχιστον όσον αφορά στους αρθρογράφους που συμμετέχουν με άρθρα τους στο εγχείρημά της.²⁰ Η εμπλοκή του Οικονόμου στον πολιτικό στίβο είχε αρνητικό αντίκτυπο στη δυναμική που είχε ο επιστημονικός του λόγος κατά το παρελθόν, αν και, αρχικά, φάνηκε να τον ενισχύει. Από τη μία, οι εκλογικές ήττες λειτούργησαν ουσιαστικά ως αποτυχημένες απόπειρες μεταφοράς των ιδεολογικών του αρχών στις πραγματικότητες της πολιτικής, καταφέροντας να επισκιάσουν την καθαρότητα του επιστημονικού του προφίλ και κύρους. Εξάλλου, η δημοσίευση του οικονομικο-πολιτικού προγράμματός του, τον Δεκέμβριο του 1881,²¹ στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, ακόμα και να δεν της προσέδωσε την ιδιότητα του πολιτικού οργάνου, υπονόμωσε το επιστημονικό της κύρος ως επιστημονικό βήμα οικονομικών ιδεών.

Το 1879, ο Οικονόμος κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής Καλαβρύτων, ενώ το 1881 αποφασίζει να διεκδικήσει μια θέση στο Κοινοβούλιο, αυτή τη φορά ως υποψήφιος βουλευτής Αττικής. Η Αττική αποτελούσε μία δύσκολη εκλογική περιφέρεια, στην οποία ήταν υποψήφιοι σημαντικά ονόματα του επιχειρηματικού και τραπεζιτικού κόσμου, όπως ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς, ο Δημήτριος Ράλλης και ο Αντώνιος Ζυγομαλάς. Το γεγονός ότι η Αττική δεν αποτελούσε μια «εύκολη» εκλογική περιφέρεια,²² καθιστά την εκλογική αναμέτρηση του 1881 ένα παράτολμο εγχείρημα εκ μέρους του Οικονόμου. Αποτέλεσμα της ανακοίνωσης της υποψηφιότητάς του στην Αττική ήταν να συσπειρωθεί η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, προκειμένου να μην διακινδύνευσε την εκλογή του Π. Καλλιγιά στην Βουλή.²³ Σχετικά με την εναντίωση της Εθνικής στην υποψηφιότητα του Οικονόμου διαβάζουμε στην εφημερίδα *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης, ότι:

δυστύχημα είναι ότι η Εθνική Τράπεζα δεν επροτίμησε να μείνη εις τον κύκλον εν ω ετάχθη εκ του προορισμού αυτής, αλλά κατήλθεν εις τας οδούς ουχί κυρίως

ψηφοθηρούσα, αλλ' αντιπολιτευομένη υποψηφίους, δια μέσων ουχί χρηστών. Τον Αριστείδην Οικονόμον, ιδίως καταπολέμησε μετά τηλικαύτης λύσσης, και τον ενίκησεν αληθώς.²⁴

Οπότε, η συγκυρία αυτή φαίνεται να αποτελεί κομβικό σημείο για την πορεία του περιοδικού, λόγω της πολιτικής δράσης του συντάκτη του. Όσο ο Οικονόμος παραμένει εκτός Κοινοβουλίου και εκτελεί καθήκοντα Εισαγγελέα Εφετών και Υφηγητή στο Πανεπιστήμιο, το περιοδικό φαίνεται να ενισχύεται σταδιακά. Την στιγμή, όμως, που αποφασίζει να διεκδικήσει μία θέση στη Βουλή, κάτι που πετυχαίνει στις εκλογές του 1879, το κύρος του ως σημαίνουσα προσωπικότητα, παρόλο που μεταβαίνει στην πολιτική, ενδυναμώνεται. Η εκλογική, όμως, αποτυχία του 1881 και η πικρία του Οικονόμου φαίνεται τελικά ότι αποτυπώθηκαν και στις σελίδες του περιοδικού, αφού το ύφος ορισμένων άρθρων που δημοσιεύονται στην *Οικονομική Επιθεώρηση* αλλάζει. Πρόκειται για τα άρθρα που αφορούν στην δημοσίευση της Λογοδοσίας του ως Βουλευτής από τον Μάρτιο μέχρι τον Ιούλιο του 1882. Επιπρόσθετα, οι λόγοι του Οικονόμου στη Βουλή, μιας και την περίοδο αυτή συζητούνται σημαντικά οικονομικά ζητήματα, όπως η ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της Εθνικής Τράπεζας αλλά και η αντικατάσταση του φόρου της δεκάτης από τον μετέπειτα φόρο επί των αροτριώντων ζώων,²⁵ δεν είναι καλοδεχούμενοι από την καθεστηκυία τάξη που, εν πολλοίς, αποτελούσε και τους αναγνώστες-συνδρομητές του περιοδικού.

Άλλωστε, η αρχή της ανάδυσης του εναλλακτικού παραδείγματος, αυτού του κρατικού παρεμβατισμού, δεν δημιούργησε ένα προωθητικό περιβάλλον για την *Οικονομική Επιθεώρηση*, η οποία και δεν μπόρεσε τελικά να ανακάμψει. Η πτώση και αποδυνάμωση των ιδεών και αρχών του φιλελευθερισμού με την παράλληλη άνοδο του παρεμβατισμού, όπως αυτός εκφράστηκε κυρίως στη Γερμανία, είναι κάτι που αποτυπώνεται και στο ακαδημαϊκό επίπεδο από τους Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ενώ ο φιλελευθερισμός εκφράστηκε μέσα από την διδασκαλία και τα έργα των Ι. Σούτσου, Ν. Σαρίπολου, Αρ. Οικονόμου, η εναλλακτική θεώρηση, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, υποστηρίχθηκε από τον Ι. Ζωγράφο, τον Κ. Κωστή, τον Στ. Στρέιτ, τον Ν. Καζάζη.²⁶ Ιδεολογικά, λοιπόν, ήταν αναπόφευκτη και η απομείωση της δημο-

τικότητας και του κύρους της *Οικονομικής Επιθεώρησης*, η οποία εξέφρασε, διατύπωσε και υποστήριξε τις αρχές και τα δόγματα της κλασικής σχολής της πολιτικής οικονομίας.

* * *

Εάν μπορέσουμε να ανασυγκροτήσουμε τη φυσιογνωμία του αρθρογράφου, που υπογράφει με ολόκληρο το όνομά του και φιλοξενούνται άρθρα του στις σελίδες του περιοδικού, θα έχουμε, ταυτόχρονα, και ένα ενδεικτικό πλαίσιο και για τα χαρακτηριστικά εκείνων που υπογράφουν με αρχικά και που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κάτι άλλο για αυτούς.²⁷ Τα αρχικά είναι πιθανό να προκύπτουν από το ονοματεπώνυμο του αρθρογράφου, ενδεχομένως όμως και να μην έχουν σχέση με αυτό. Μεταξύ των αρθρογράφων του περιοδικού ήταν οι Ιωάννης Π. Ευταξίας, Νικόλαος Βαλσαμάκης, Ιωάννης Α. Σούτσος, Αθανάσιος Ν. Βερναρδάκης, Νικόλαος Σαρίπολος, Γεώργιος Τυπάλδος, Γεώργιος Αθηνογένης, Αλέξανδρος Σκουζές, Στέφανος Στρέιτ, Ξενοφώντας Ζυγούρας, Μανουήλ Ι. Γεδεών, Κωνσταντίνος Σάθας, Ιωάννης Αραβαντινός, Έρνστ Τσίλλερ, Θεόδωρος Ρετσίνας, Νικόλαος Δ. Καλλιφρονάς, Στέφανος Ξένος, Επαμεινώνδας Εμπειρίκος, Πέτρος Ε. Πρωτοπαπαδάκης. Ο φιλελεύθερος προσανατολισμός του περιοδικού δεν προκύπτει αποκλειστικά και μόνον από τον χρόνο έκδοσής του, αλλά και από τα ονόματα των αρθρογράφων που δημοσίευσαν σε αυτό, όσο και αυτών που δεν αρθρογράφησαν ποτέ στις σελίδες του.

Προχωρώντας στην διερεύνηση του γενικού προφίλ των αρθρογράφων που δημοσιεύουν στην *Οικονομική Επιθεώρηση* βλέπουμε ότι έχουν πραγματοποιήσει ανώτατες σπουδές,²⁸ οι περισσότεροι μάλιστα νομικά, κυρίως στην Αθήνα και το Παρίσι, κατέχοντας τον τίτλο του Διδάκτορα. Επίσης, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός ήταν μέλη της Αθηναϊκής Λέσχης, κάτι που μαρτυρά τόσο την κοινωνική τους θέση στην κοινωνία της εποχής όσο και την ενεργή εμπλοκή τους στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου. Όλοι αρθρογραφούν για οικονομικά ζητήματα που άπτονται των σπουδών, του επαγγέλματος ή της πολιτικής τους ιδιότητας.²⁹ Μάλιστα, στη διάρκεια των τεσσάρων πρώτων χρόνων της κυκλοφορίας του περιοδικού, δηλαδή μέχρι και το 1877, γράφουν σε αυτό σημαντικά πρόσωπα του ακαδημαϊκού χώρου. Στην συνέχεια

και μέχρι το 1880, το περιοδικό γίνεται πλέον πολυφωνικό, υπό την έννοια της συμμετοχής σε αυτό περισσότερων αρθρογράφων, ενώ ανοίγει τις σελίδες του και προς τον ελληνισμό της ομογένειας. Τέλος, από το 1881 και μέχρι την διακοπή της κυκλοφορίας του αποκτά περισσότερο τον χαρακτήρα της συγγραφικής ομάδας, αφού αρθρογραφούν μεν λιγότερα πρόσωπα αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα.

Προκύπτει, όμως, ένα ζήτημα σχετικά με την ύπαρξη τόσων πολλών αρθρογράφων που υπογράφουν με τα αρχικά τους. Δεν πρόκειται για μια περίπτωση που εμφανίζεται αποκλειστικά στην *Οικονομική Επιθεώρηση*,³⁰ αλλά σχετίζεται και με την πορεία της ελευθερίας του λόγου από την σύσταση του ελληνικού βασιλείου.³¹ Παράλληλα δεν αφορά σε μια ελληνική ιδιοτυπία, αλλά εντοπίζεται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία.³² Στο σύνολο των 159 τευχών, τα άρθρα που συναντάμε να υπογράφονται με ολόκληρο το ονοματεπώνυμο του συγγραφέα είναι 180 και ανήκουν σε 55 αρθρογράφους. Από αυτούς, οι 31 δημοσιεύουν άρθρο στο περιοδικό μόνο μία φορά. Στα 251 άρθρα, που υπογράφονται με αρχικά ονόματος, συναντάμε 42 διαφορετικά αρχικά, από τους οποίους 15 γράφουν μόνο μία φορά. Παρατηρείται ότι στα πρώτα χρόνια του περιοδικού, οι αρθρογράφοι που υπογράφουν με ολόκληρό το όνομά τους είναι, σε αναλογία, περισσότεροι από αυτούς που υπογράφουν με αρχικά ενώ, στην πορεία η αναλογία αυτή αντιστρέφεται.

Προχωρώντας σε μία περιοδολόγηση του περιοδικού, βάσει στοιχείων που σχετίζονται με τα ποσοστά ενυπόγραφων άρθρων, προκύπτουν τρεις περίοδοι που κάθε μία αποτελείται από 50 τεύχη περίπου, και έτσι καθίστανται, ποσοτικά, συγκρίσιμα τα αποτελέσματα.³³ Η πρώτη περίοδος αφορά στο διάστημα από τον Μάρτιο του 1873 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1877, όπου εκδίδονται 58 τεύχη και δημοσιεύονται 490 άρθρα. Από τα 98 ενυπόγραφα άρθρα, τα 71 φέρουν υπογραφή με ολόκληρο το όνομα του αρθρογράφου και 27 υπογράφονται με αρχικά. Το ποσοστό των ενυπόγραφων προς το σύνολο των άρθρων είναι 20%. Στην πρώτη αυτή περίοδο αρθρογραφούν σημαντικές προσωπικότητες της εποχής που εντοπίζονται, κυρίως, στον ακαδημαϊκό χώρο όπως Καθηγητές, Διδάκτορες και Υφηγητές. Κυριαρχούν τα ονόματα των Ν. Βαλσαμάκη και Αθ. Βερναρδάκη.

Κατά την δεύτερη περίοδο, που διαρκεί από τον Ιανουάριο του 1878 έως τον

Δεκέμβριο του 1881, εκδίδονται 48 τεύχη, στις σελίδες των οποίων φιλοξενούνται 463 άρθρα. Τα 163 φέρουν υπογραφή, εκ των οποίων τα 64 φέρουν ολόκληρο το όνομα του αρθρογράφου και τα υπόλοιπα 99 φέρουν υπογραφή με αρχικά. Το ποσοστό των ενυπόγραφων άρθρων προς το σύνολο των άρθρων της περιόδου ανέρχεται στο 37%. Παρατηρείται μιαν αριθμητική αύξηση των άρθρων που φιλοξενούνται σε κάθε τεύχος, όπως επίσης αυξάνεται το ποσοστό των ενυπόγραφων ως προς τον αριθμό των συνολικών άρθρων. Υπό την έννοια αυτή, φαίνεται ότι το περιοδικό ανοίγει τον κύκλο των συγγραφέων του. Ακόμα, αυξάνονται οι υπογραφές με αρχικά ονομάτων, οπότε και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τα επαγγέλματα και τις ιδιότητες των αρθρογράφων. Από τα ενυπόγραφα όμως άρθρα, συμπεραίνουμε ότι ο κύκλος των αρθρογράφων ανοίγει προς τους νομικούς και τους δικηγόρους. Στην φάση αυτή δεσπόζουν οι Γ. Π. Βέγλερης και Σ. Γ. Φλώρος.

Για την τρίτη και τελευταία περίοδο, που διαρκεί από τον Ιανουάριο του 1882 μέχρι τον Απρίλιο του 1890, εκδίδονται 53 τεύχη και 478 άρθρα θα φιλοξενηθούν σε αυτά. Τα ενυπόγραφα φθάνουν τα 165, από τα οποία τα 58 υπογράφονται με ολόκληρο το όνομα και 107 με αρχικά. Το ποσοστό των ενυπόγραφων προς το σύνολο των άρθρων φθάνει το 35%. Παρατηρούμε μια αναλογία με τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου σε επίπεδο άρθρων ανά τεύχος και ποσοστού ενυπόγραφων προς το σύνολο των άρθρων. Αυξάνονται όμως, κατ' απόλυτη τιμή και σχετική, τα άρθρα που υπογράφονται με αρχικά, ενώ κυριαρχούν τα ονόματα των Ε. Εμπειρίκου και Α. Θεοδωρίδη.

* * *

Η *Οικονομική Επιθεώρηση*, θα ορίσει από το πρώτο κιόλας τεύχος της το πλαίσιο των επιστημονικών ζητημάτων, τα οποία πρόκειται να αποτελέσουν κεντρικά ζητήματα μελέτης και έρευνας, ενώ θα προσδιορίσει και τις ιδεολογικές οριοθετήσεις της, που δεν είναι άλλες από εκείνες που ορίζει ο οικονομικός φιλελευθερισμός, τόσο στην βρετανική όσο και την γαλλική εκδοχή του. Από το πρώτο άρθρο του τεύχους, θα αναφερθεί στους επιστημονικούς ορισμούς που αφορούν στο πεδίο της οικονομίας, θα παραθέσει το όνομα του Adam Smith, σημειώνοντας ότι «η επιστήμη [...] εν τη πολιτεία ονομάζεται Πολιτική, παρά

δε τω Smith επιστήμη της των εθνών ευδαιμονίας» και θα παραπέμψει στο έργο του Henry Thomas Buckle *Ιστορία του Πολιτισμού*, όπου χαρακτηρίζει το έργο του Smith *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του Πλούτου των Εθνών* ως «αθάνατον σύγγραμμα», που «συνετέλεσε πλειότερον εις την ευδαιμονίαν των ανθρώπων». ³⁴ Ο ίδιος ο Οικονόμος υιοθετεί την άποψη του Smith, χαρακτηρίζοντας την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας ως «επιστήμη της ευδαιμονίας των εθνών» και ορίζοντας ως προϋποθέσεις την ηθική και την οικονομική πρόοδο, ενώ σχιαγραφεί και το πλαίσιο της χρηστής διαχείρισης των οικονομικών του κράτους «προς το κοινόν συμφέρον» μέσω της «Δημοσιονομίας».

Στο δεύτερο άρθρο, «Σχέσεις της Πολιτικής Οικονομίας προς την Πολιτική και την Νομική», θα αναφερθεί στην σημασία της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας και θα παραπέμψει στον J. B. Say και στο έργο του *Μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας*, που αναφέρεται στην σημασία της γνώσης των συμφερόντων της κοινωνίας. ³⁵ Στο τρίτο άρθρο, θα μιλήσει για τους συνεταιρισμούς, όπου μπορεί κανείς να διακρίνει την πίστη του σχετικά με την δύναμη του θεσμού, ενώ θα διευκρινίσει και την συνταγματική του βάση. Το επόμενο άρθρο αφορά στο τραπεζικό γραμματίο και την αξία του σε σχέση με το νόμισμα, όπως και το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Θα αναφερθεί στον γάλλο φιλελεύθερο οικονομολόγο Jean Gustave Courcelle-Seneuil, για να υπογραμμίσει την ανάγκη ύπαρξης μιας αναλογίας μεταξύ νομισματικής και πιστωτικής κυκλοφορίας. Παρά το ότι αναφέρεται στην περίπτωση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, δεν θα καταφερθεί κατά του εκδοτικού προνομίου της, αφού βρισκόμαστε στο 1873, οπότε δεν έχει τεθεί ακόμα το ζήτημα της ανανέωσής του. Όμως, θα επισημάνει τον κίνδυνο που μπορεί να επιφέρει η «υπερπλήρωση του τραπεζικού χαρτοφυλακίου εκ δημοσίων χρεογράφων». ³⁶

Στο επόμενο άρθρο θα ασχοληθεί με το ζήτημα του πληθυσμού και πιο συγκεκριμένα θα εξετάσει το ζήτημα των γεννήσεων επί του πληθυσμού, ενώ θα παραθέσει στοιχεία από το έργο *Επετηρίς της Πολιτικής Οικονομίας και της Καταστατικής* του Maurice Block και θα παραπέμψει και στον Wilhelm Georg Friedrich Roscher και το έργο του *Πολιτική Οικονομία*, που αναφέρεται στα στατιστικά στοιχεία περί μετανάστευσης. ³⁷ Στο τελευταίο άρθρο με τίτλο

«Πιστωτικόν Δελτίον», θα μιλήσει για τις πιστωτικές αξίες και θα δώσει έμφαση στα «Εθνικά Δάνεια», σχετικά με τα οποία διαπιστώσει ότι «θέλει πληρώσει το Κράτος ουχί όσα πράγματι έλαβε, αλλά περιπλέον 6.000.000! Εν τούτοις υπάρχουν και χειρότεροι όροι!»³⁸ Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Οικονόμος ήδη από το πρώτο τεύχος του περιοδικού επιθυμεί να θίξει τα κυριότερα ζητήματα που απασχολούν το ελληνικό κράτος και την οικονομία μέσα από άρθρα, τα οποία θα αναδεικνύουν το και εύρος των γνώσεών του, αφού οι παραπομπές στο εν λόγω τεύχος ανέρχονται συνολικά σε 65, περιλαμβάνοντας ονόματα γάλλων, βρετανών και γερμανών μελετητών και στοχαστών.

Να σχολιάσουμε, τέλος, ότι εντοπίζονται από την αρθρογραφία του πρώτου τεύχους και δύο ακόμα στοιχεία που εντάσσονται στον ιδεολογικό άξονα του Οικονόμου και δεν είναι άλλα από το εύρος γνώσεών του σχετικά με την αρχαία ελληνική γραμματεία και φιλοσοφία³⁹ και την προσπάθειά του να καταδείξει ότι αποτελούν τη βάση της επιστημονικής σκέψης αλλά και της θρησκευτικής του πίστης. Διαβάζοντας το πρώτο τεύχος της *Οικονομικής Επιθεώρησης* μπορεί να διαπιστώσει κανείς, αφενός μεν την θεωρητική κατάρτιση του Οικονόμου σχετικά με την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας και, αφετέρου, μιαν ιδιαίτερη εποπτική και συνθετική ικανότητα που διαθέτει.

Η πολιτική οικονομία για τους έλληνες φιλελεύθερους προσλαμβάνεται κυρίως ως μια κοινωνική επιστήμη, σκοπός της οποίας είναι η ευδαιμονία των εθνών. Στα όρια που θέτει η προβληματική της, διακρίνουμε στοιχεία διαφοροποίησης που συσχετίζονται με τα προβλήματα της εποχής, τον τρόπο πρόσληψης και ερμηνείας τους και, εν τέλει, την προβολή τους στο πολιτικό πεδίο. Αναντίρρητα, ο φιλελευθερισμός αποτέλεσε για τους αρθρογράφους έναν κοινό ιδεολογικό τόπο, στη βάση του οποίου ανέλυσαν και ερμήνευσαν τα γεγονότα, δόμησαν τις θεωρήσεις τους και διατύπωσαν τις προτάσεις τους. Οι έλληνες οικονομολόγοι μέσα από τις προβληματικές του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού, αλλά και την ανάγκη να αναδείξουν την διαφοροποίησης της Ελλάδας από τον δεσποτισμό της Ανατολής, θα αναπαραγάγουν στις σελίδες της *Οικονομικής Επιθεώρησης* τα θεωρητικά σχήματα και τις αρχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ενώ θα επιχειρήσουν μιαν εξήγηση των οικονομικών φαινομένων εντός του συγκεκριμένου πλαισίου. Οι Έλληνες διανοητές θεωρώντας ότι η χώρα υστερεί σε επίπεδο υποδομών, μέσων μεταφοράς και βιομη-

χανίας, καθώς και ότι «η έλλειψις χρηματικών κεφαλαίων αναντιρρήτως είναι το μεγαλύτερον δυστύχημα», θα επιχειρήσουν, σε ένα δεύτερο επίπεδο, να προτείνουν τα μέσα για την δημιουργία των όρων της οικονομικής και κοινωνικής προόδου.

Στις σελίδες του περιοδικού τα κλασικά δόγματα αναδεικνύονται σε γενικούς νόμους, η εγκυρότητα των οποίων έρχεται να επαληθευθεί από το ιδιαίτερο, κάθε φορά, ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Τα δόγματα της κλασικής σχολής προσλαμβάνονται ως προϊόντα ιδεολογικών διεργασιών των μεγάλων θεωρητικών, που θα πρέπει να εξετάζεται η επαληθευσιμότητα τους, προκειμένου να καθίστανται αποτελεσματικά και να νοούνται ως μοχλοί για την επίτευξη της ευημερίας του έθνους. Το παράδειγμα της ανεπτυγμένης Ευρώπης θα έρχεται κάθε φορά να υπογραμμίζει την υστέρηση της Ελλάδας, αλλά και να θεωρείται ως οδηγός προς την πρόοδο. Τα μέσα για την πολυπόθητη αυτή πρόοδο θα θεμελιώνονται στο περιοδικό με βάση τους γενικούς νόμους της φιλελεύθερης οικονομίας, χωρίς να παραβλέπεται η ελληνική ιδιαιτερότητα.

Το περιοδικό, αφενός μεν αποτυπώνει την ελληνική οικονομική σκέψη της περιόδου και, αφετέρου, παρακολουθεί τις επιρροές της από τους κλασικούς, στα συμφραζόμενα της εποχής και της προόδου της ελληνικής οικονομίας. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης αναδεικνύεται στο επίπεδο που οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής που εντοπίζουμε στις σελίδες του χαρακτηρίζονται από την αλληλεπίδραση του ιστορικά καθορισμένου χώρου και χρόνου. Ειδικότερα, στα άρθρα του περιοδικού διακρίνεται και λαμβάνεται υπόψιν ο βαθμός ανάπτυξης της χώρας, αφού, για παράδειγμα, το αίτημα της ανάπτυξης των υποδομών θα προηγηθεί αυτού της βιομηχανικής ώθησης. Ενδεικτικά αναφέρουμε άρθρο, το οποίο εντοπίζει ότι:

η μάλλον ούτω κατεπίγουσα ανάγκη συνίσταται εις τον σύνδεσμον των μεσογειών μετά των παραλίων δια καταλλήλων κοινών οδών, εάν θέλωμεν εμψυχωθεί η γεωργία και η βιομηχανία, να καταβληθώσι δε σπουδαία και μόνιμα θεμέλια εις την οριστικήν του τόπου αποκατάστασιν.⁴⁰

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί και η ίδια η ιδεολογική εξέλιξη του

περιοδικού, το οποίο, ενώ διατηρεί στην πλειοψηφία του το φιλελεύθερο στίγμα, σταδιακά ριζοσπαστικοποιείται, δεδομένου ότι η εξαθλίωση της εργατικής τάξης των χωρών με ανεπτυγμένη βιομηχανία και μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου θα αποτελέσουν νέα ζητήματα προβληματισμού. Στο επίπεδο αυτό, ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός του νεότερου Mill και οι θεωρήσεις των ουτοπικών σοσιαλιστών, κυρίως του Saint-Simon, θεωρήθηκαν ως ο τρόπος αποφυγής της επανάστασης της πολυάριθμης θιγόμενης τάξης. Οι θεωρούμενες διαχρονικά γενικές αλήθειες της κλασικής πολιτικής οικονομίας της *Οικονομικής Επιθεώρησης*, θα προσληφθούν από τους έλληνες φιλελεύθερους ως δοκιμασμένα σχήματα οικονομικής προόδου και κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο Smith, ο Mill, ο Ricardo, ο Bastiat, ο Malthus, ο Rossi, ο Sismondi, ο Saint-Simon και ο Chevalier είναι μόνο μερικά από τα ονόματα, στις θεωρίες των οποίων θα αναφέρονται οι αρθρογράφοι του περιοδικού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του Χαρίλαου Τρικούπη βλ. ενδεικτικά Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης, Ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχέυσαμεν»*, Πόλις, Αθήνα 2016· Δ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης, η ζωή και το έργο του*, τ. Α', Ελεύθερος, Αθήνα 1976· Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997 και, Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, αντίστοιχα.
2. Για την επενδυτική δραστηριότητα των ομογενών και την εμπλοκή τους στα οικονομικά δρώμενα της Ελλάδας, βλ. Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών 1871-1873, Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989. Για την γενικότερη επενδυτική πολιτική των ομογενών εκτός Ελλάδας, βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα και Πολιτική Ομογενειακών Κεφαλαίων. Έλληνες Τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: Το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1991.
3. Για το θέμα των έργων υποδομής και των δημοσίων έργων στην Ελλάδα της επο-

- χής, βλ. ενδεικτικά, Λ. Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, ΜΙΕΤ Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Αθήνα 1990· Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1989, όπως και, Β. Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
4. Για ζητήματα που αφορούν στον τύπο και την τεχνολογία του, βλ. Α. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, τ. Α'-Δ', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών 103, Αθήνα 2008. Όπως και τα πρακτικά συνεδρίου Α. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005.
5. Ο Αριστείδης Οικονόμος, γεννημένος το έτος 1835, μεγάλωσε στα Καλάβρυτα από οικογένεια μικροκτηματιών της Αχαΐας. Η μόρφωσή του, όπως και ιδίως το θρησκευτικό του φρόνημα, οφείλεται στις επιρροές που δέχτηκε από τον δάσκαλο και θείο του Προκόπιο, τον οποίο συναντάμε Επίσκοπο στην Άνδρο το έτος 1859. Το έτος 1851, ο δεκαεξάχρονος Οικονόμος, αφού έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ξεκινά τις σπουδές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αποφοιτά με τον τίτλο του Διδάκτορα της Νομικής το 1856. Τα χρόνια των σπουδών του στη Νομική Σχολή φαίνεται να είναι καθοριστικά για όλη την μετέπειτα πορεία του, αφού μαθητεύει κοντά σε σημαίνοντες καθηγητές όπως ο Ιωάννης Σούτσος και ο Νικόλαος Σαρίπολος, οι οποίοι είναι και από τους πρώτους αρθρογράφους που δημοσιεύουν στο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης*. Υπήρξε Υφηγητής στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, διδάσκοντας το μάθημα «Περί Παραγωγής και Διανομής του Πλούτου μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας» για 12 έτη, από τον Σεπτέμβριο του 1867 μέχρι και το Νοέμβριο του 1879. Διετέλεσε Εφέτης και Εισαγγελέας σε πόλεις όπως η Πάτρα και η Αθήνα. Εξέδωσε, πέραν του περιοδικού και ειδησεογραφικές εφημερίδες, ενώ υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της συνεταιριστικής δράσης. Πέθανε ξαφνικά το 1890.
6. Από το πρώτο φύλλο του περιοδικού ως και το 62ο, δηλαδή μέχρι και τον Απρίλιο του 1878, το τυπογραφείο Ν. Γ. Πάσσαρη τύπωνε το περιοδικό. Από τον Μάιο του 1878 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1883, η εκτύπωση γινόταν στο τυπογραφείο Μέλλοντος, ενώ από τον Μάρτιο του 1883 έως και τον Φεβρουάριο του 1884 στο τυπογραφείο Κάλλους. Για την περίοδο της επανέκδοσής του, από τον Φεβρουάριο του 1888 ως και τον Απρίλιο του 1890, δεν αναγράφεται τυπογραφείο. Να σημειώ-

σομε ότι το τυπογραφείο αναγραφόταν μετά από κάποια τεύχη στο τελευταίο φύλο και όχι στο εξώφυλλο.

7. Να σημειώσουμε ότι τα γραφεία του περιοδικού αλλάζουν διεύθυνση έξι φορές καθ' όλη την διάρκεια έκδοσής του. Ξεκινά από την οδό Ακαδημίας, συνεχίζει στις οδούς Μουσείου, Ακαδημίας, Σταδίου, Σοφοκλέους, Πινακωτών και, τέλος, στεγάζονται στη Φειδίου. Κάποιες από τις οδούς δεν υπάρχουν σήμερα στο χάρτη των Αθηνών, ενώ η Πινακωτών είναι η σημερινή Χαριλάου Τρικούπη.
8. Βλ. *Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος Α', φυλ. Α', Αθήνα, Μάρτιος 1873, σ. 47. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, αφού μας πληροφορεί για το είδος των συγγραμμάτων που φιλοξενούνται στην στήλη της *Βιβλιογραφίας*, ενισχύοντας τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του περιοδικού. Στο περιοδικό θα σταλούν, ως επί το πλείστον, βιβλία και συγγράμματα φιλελεύθερων καταβολών, χωρίς να αποκλείονται και διαφοροποιημένου ύφους συγγραφικές συνεισφορές.
9. Να σημειώσουμε ότι την εποχή εκείνη η τιμή που αναφέρεται σε εφημερίδες και περιοδικά είναι η τιμή συνδρομής και όχι η τιμή φύλλου, γεγονός που σχετίζεται με τον τρόπο διανομής των εντύπων, μέσω της ταχυδρομικής υπηρεσίας ή των διανομένων. Βέβαια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, η διάθεση των φύλλων μεταφέρθηκε και σε κεντρικά βιβλιοπωλεία αλλά και σε εφημεριδοπώλες στο δρόμο, αν και αυτό το τελευταίο αφορούσε μόνον σε εφημερίδες και όχι σε περιοδικά. Στην *Οικονομική Επιθεώρηση* διαβάζουμε ότι η διανομή δεμένων τόμων γίνεται από το βιβλιοπωλείο του Ν. Νάκη και τα γραφεία του περιοδικού. Βλ. ενδεικτικά, *Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 6ο, φυλ. 66ο, Αύγουστος 1878, οπισθόφυλλο. Βλ. σχετικά με το ζήτημα της διανομής του τύπου της εποχής, Έ. Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα, Η οργάνωση του κεντρικού πρακτορείου εφημερίδων», στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα...*, ό.π., σσ. 178-184.
10. Ο συγκεκριμένος αριθμός σελίδων κάθε τεύχους μπορεί να θεωρηθεί ως ένας περιορισμός υπό την έννοια τόσο, της ανάπτυξης μιας θεματολογίας ενός άρθρου σε 8-9 περίπου σελίδες όσο και, της δυναμικής που θα μπορούσε να αποκτήσει το περιοδικό στο χρόνο μέσα από την δημοσίευση περισσότερων άρθρων σε κάθε τεύχος.
11. Πληροφορίες για τον τύπο της περιόδου 1863-1900, βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου, 1790-1900*, τ. Α', Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σσ. 104-300· Αικ. Κουμαριανού, «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου, 1780-1922», και Μ. Δρίτσα, «Ο οικονομικός Τύπος και η νεότερη ιστορία του», στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα...*, ό.π., σσ. 55-62 και 81-87 αντίστοιχα.

12. Για την σημαντικότητα και το επιστημονικό βάρος του περιοδικού αυτού, βλ. A. Schumpeter, *History of economic analysis*, Routledge, London and New York 1954, σ. 360, όπου το αναφέρει ως το σημαντικότερο περιοδικό της οικονομικής επιστήμης μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1890.
13. Ενδεικτικά αναφέρουμε το αφιέρωμα για το θάνατο του John Stuart Mill που δημοσιεύουν και τα δυο περιοδικά αλλά, και τους προϋπολογισμούς του κράτους.
14. Για την αρθρογραφία του Α. Βερναρδάκη στο γαλλικό περιοδικό, βλ. ενδεικτικά, A. N. Bernardakis, «Les metaux precieux dans l' antiquite», *Journal des Economistes*, serie 3, 8 annee (Juillet 1873), σσ. 402-405.
15. Ο Αριστείδης Οικονόμος στο τεύχος της *Οικονομικής Επιθεώρησης* του Σεπτεμβρίου του 1874, ενώ αναφέρει στην στήλη της Βιβλιογραφίας το *Journal des Economistes* του Αυγούστου του 1874, δεδομένης της υστέρησης κατά έναν μήνα, αφού αναδημοσιεύει τα περιεχόμενα του προηγούμενου κάθε φορά τεύχους, δεν κάνει μνεία στην αναφορά που έγινε στο περιοδικό του από το γαλλικό περιοδικό.
16. Για το εκδοτικό προνόμιο της Εθνικής Τράπεζας και τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα στο κοινοβούλιο βλ. Γ. Στασινόπουλος, *Νομισματική θεωρία, ό.π.*, σσ. 155-169. Ο Β. Καρδάσης κάνει λόγο για την «ιδιαιτέρως δηκτική, αγόρευση του Οικονόμου στη Βουλή, προς την ηγετική ομάδα της Τράπεζας» βλ. Β. Καρδάσης, *Κρατική παρέμβαση, ό.π.*, σ. 20. Για το εκδοτικό προνόμιο της Εθνικής, τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο της ανανέωσης του προνομίου, αλλά και τις σχέσεις της με το ελληνικό κράτος, βλ. Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τ. Α', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 42006, σσ. 165-171. Τέλος, αναλυτικές πληροφορίες για την επενδυτική συμπεριφορά των ομογενών στον τραπεζικό τομέα την περίοδο 1871-1873 προσφέρει ο Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873), Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989. Θα σημειώσουμε ότι το 1881, το περιοδικό αρχίζει να φιλοξενεί άρθρα (δημοσίευση της Λογοδοσίας του ως βουλευτής από το Μάρτιο μέχρι και τον Ιούλιο του 1882), με αποτέλεσμα την αλλοίωση του καθαρά επιστημονικού του χαρακτήρα.
17. Βλ. σχετικά με τον ισχυρισμό αυτό Αλ. Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι: συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού (1780-1935)*, τ. Α', Ελληνική Εκδοτική Εταιρία, Αθήνα 1950, σ. 182. Επιπρόσθετα να αναφέρουμε ότι η διακοπή της *Οικονομικής Επιθεώρησης* συμπίπτει χρονικά και με την διακοπή έκδοσης των πολιτικών εφημερίδων, στις οποίες συμμετείχε ο Οικονόμος, όπως τον *Υπερασπιστή του Λαού* και τις *Νέες Ιδέες*. Σχετικά με την πρώτη, ο Β. Καρδάσης αναφέρει ότι «στην παρούσα φάση πολλαπλασιάζονται οι δριμύτατες επιθέσεις του εναντίον της πλουτοκρατίας

και εξ εναντίας η υπεράσπιση των δικαιωμάτων του εργαζόμενου λαού. Με τον όρο πλουτοκρατία εννοεί κυρίως τους ομογενείς κεφαλαιούχους και υποδεικνύει την ληστρική εκμετάλλευση του κοινωνικού συνόλου με την παρεμβολή τους στα εθνικά δάνεια, την αγοραπωλησία μετοχών, την αγορά γαιών», οπότε και θεωρούμε ότι όλη του η ρητορική διαπνέεται από ένα πολεμικό ύφος, που δεν ευνοεί την κοινωνική και πολιτική θέση του Οικονόμου, γεγονός που είχε επισημάνει με σχετική του επιστολή και ο γυναικάδελφος του Δ. Βικέλας. Βλ. Β. Καρδάσης, *Κρατική παρέμβαση, ό.π., σ. 16.*

18. Η εκλογική επιτυχία του 1885 δεν στάθηκε ικανή ώστε να αποφύγει την ήττα του 1881. Άλλωστε το γεγονός ότι ήταν ανεξάρτητος βουλευτής και δεν προσδέθηκε στα δύο μεγάλα κόμματα της εποχής που εναλλάσσονταν στην κυβέρνηση, σκιαγραφούσε την δυσκολία του πολιτικού του εγχειρήματος.
19. Αναντίρρητα, οι εκλογικές ήττες δεν θα αποτελέσουν τον μοναδικό παράγοντα απομείωσης του κύρους της *Οικονομικής Επιθεώρησης*. Η τάση για παρεμβατισμό στο επίπεδο της οικονομίας, θα απομείωσουν την εμβέλεια των ιδεών που αντιπροσώπευε το περιοδικό. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Αριστείδης Οικονόμος και η *Οικονομική Επιθεώρησης*», στο Μ. Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω/Δαρδανός, Αθήνα 1999, σ. 42.
20. Βλ. Α. Οικονόμος, «Πολιτικο-οικονομικόν Πρόγραμμα, προς τον Λαόν της Αττικής», *Οικονομική Επιθεώρησης*, έτος 9ο, φυλ. 106 (Δεκέμβριος 1881), σσ. 477-480. Το πρόγραμμα αυτό φέρει ημερομηνία 14 Δεκεμβρίου 1881, δηλαδή η *Οικονομική Επιθεώρησης* καθυστέρησε να εκδώσει το εν λόγω τεύχος, αφού πάντα αναγράφεται ότι «Εκδίδεται κατά την πρώτην εβδομάδα εκάστου μηνός».
21. Όπως αναφέρει η εφημερίδα *Επιθεώρησης*, η «ευρεία εκλογική περιφέρεια εδημιούργησεν όρους αποκλείσαντας τον υψηλόφρονα άνδρα και ανυπότακτον πολιτευτήν», *Επιθεώρησης*, έτος Στ', αρ. 95 (12 Απριλίου 1890), σ. 1. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος που εξηγεί την αποτυχία εκλογής του Οικονόμου στις εκλογές του 1881.
22. Ο πολιτικός αντίπαλος του Οικονόμου στις εκλογές του 1881, ο Π. Καλλιγιάς, φαίνεται να είναι και ιδεολογικός αντίπαλος, αφού δεν θα αρθρογραφήσει ποτέ στο περιοδικό, ενώ και εντός του Κοινοβουλίου θα εκφράσουν διαφορετικές θεωρητικές οπτικές. Ο μεν Οικονόμος θα τοποθετείται υπέρ της κατάργησης των προνομίων, ενώ ο Καλλιγιάς θα εκφράζει και θα εκπροσωπεί τα προνόμια αυτά. Την άποψη ότι ο Καλλιγιάς και ο Κεχαγιάς «υπήρξαν οι πιο γνωστοί εκπρόσωποι της Εθνικής στην Βουλή», θα υποστηρίξει και ο Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, η

- βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 403. Εξάλλου, ο Οικονόμος δεν συμμετείχε σε τραπεζιτικές και μεταλλευτικές επιχειρήσεις της εποχής, σε αντίθεση με τον Π. Καλλιγιά, Ευθ. Κεχαγιά και Κ. Κωστή που αναφέρονται ως μέτοχοι και σε μεταλλευτικές εταιρείες, γεγονός που επηρεάζει τις τοποθετήσεις τους. Βλ. σχετικά, Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, ό.π.*, σ. 49.
23. Εφημ. *Νεολόγος*, Κωνσταντινούπολη (28 Δεκεμβρίου 1881), σ. 2.
24. Για το ζήτημα της αντικατάστασης της δεκάτης από το φόρο επί των αροτριώντων ζώων βλ. Μ. Περράκης, «Η αντικατάσταση της δεκάτης από το φόρο των αροτριώντων ζώων. Η πρώτη φορολογική αλλαγή του Χαρίλαου Τρικούπη», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ. 275-292.
25. Σχετικά με τους Καθηγητές του Πανεπιστημίου, βλ. Ι. Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου κατ' εντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου και δαπάνη του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Τυπογραφείο Παλιγγενεσίας, Αθήνα 1889, σ. 322. Για τις γερμανικών καταβολών απόψεις του Νεοκλή Καζάζη την περίοδο που ήταν Υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε σχέση με τις γαλλικής προέλευσης απόψεις των φιλελεύθερων όπως του Σούτσου και του Σαρίπολου, είναι ενδεικτική η τοποθέτηση του: «Η Γερμανία, υπέρ πάσαν άλλην της Ευρώπης χώραν, κοιτίς και μήτηρ της νέας επιστήμης, δίδωσι τον τόνον εις την πρόοδον της ανθρωπότητος δια της μελέτης του δικαίου, ως της βάσεως και της αφετηρίας της επιστήμης των νόμων», Ν. Καζάζης, «Λόγος εισαγωγικός, Εις το μάθημα του φυσικού δικαίου», *Παρνασσός*, έτος Β', τχ. 3 (1878), σ. 173. «Η ειρωνεία της εμαρμένης έρχεται ταράττουσα την χαράν της γερμανικής φυλής επί τη σπουδαιότητι ταύτη της κοσμοϊστορικής αυτής αποστολής εν τη νεωτέρα ιστορία». Ν. Καζάζης, «Ο κοινωνισμός εν Γερμανία», *Παρνασσός*, έτος Β', τχ. 10 (1878), σ. 756. Να σημειώσουμε ότι ο Κ. Κωστής, αλλά και ο Ν. Καζάζης θα δημοσιεύσουν αρκετά άρθρα τους στο περιοδικό *Παρνασσός*, αλλά ποτέ στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, ούτε κατά την περίοδο που μεσουρανούσε. Στην σχετική τους αρθρογραφία εγγράφεται εναργώς η γερμανική τους επιρροή. Ενδεικτικά ο Κ. Κωστής θα εξυμνήσει το σύστημα φυλακών στην Γερμανία και θα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «εν κοινωνία διατελούση εν τοιαύτη καταστάσει και παράκαιρον και ανέφικτον είναι να επιδιώξωμεν την ίδρυσιν σωφρονιστηρίων λαμβάνοντες ως υπόδειγμα φυλακάς οία ή του Plotzensee ή και άλλας μικροτέρας μεν κατά τας διαστάσεις αλλά κατά το αυτό σύστημα λειτουργούσας. Ο μηχανισμός τοιούτων φυλακών είναι αδύνατον να λειτουργήση παρ' ημίν όπου εισέτι πολλών στερούμεθα», «Περί της Πλοεντζενσεε φυλακής», *Παρνασσός*, τχ. 11-12 (1883), σ. 1007.

26. Μπορούμε για ελάχιστα μόνον από τα αρχικά να προσδιορίσουμε το όνομα του συγγραφέα. Άλλωστε, δεν είναι σίγουρο ότι τα αρχικά της υπογραφής είναι τα αρχικά του ονόματος του αρθρογράφου. Ένα από αυτά είναι το αρχικό Δ.Β. και πρόκειται, μάλλον, για τον Δημήτριο Βικέλα. Αυτό προκύπτει τόσο από την θεματολογία των άρθρων όσο και από την πληροφορία που αντλούμε από τη βιογραφία του Οικονόμου, όπου αναφέρεται ότι ο Δημήτρης Βικέλας ήταν αρθρογράφος στο περιοδικό. Ο Βικέλας βέβαια δεν συμφωνούσε με την ιδέα έκδοσης του περιοδικού, κάτι που εμφανίζεται στην αλληλογραφία που είχε με την μητέρα του και πεθερά του Οικονόμου, μέρος ης οποίας παραθέτει ο γιος του Οικονόμου. Βλ. Αλ Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι, ό.π.*, σσ. 181-182. Ακόμα μία υπογραφή που μπορούμε ίσως να προσδιορίσουμε είναι η Κ.Β. που φαίνεται να είναι ο Κ. Βατικιώτης λόγω της κοινής τους θεματολογίας. Ο Κ. Βατικιώτης δημοσιεύει στο περιοδικό το άρθρο «Εξωτερικόν εμπόριον Ανδριανουπόλεως» τον Ιούνιο του 1875 και με την υπογραφή Κ.Β. δημοσιεύει τα άρθρα «Ελληνική παιδεία εν Ανδριανουπόλει» και «Βιλαγέτιον Ανδριανουπόλεως» τον Αύγουστο του 1875 και τον Ιανουάριο του 1876 αντίστοιχα. Εντοπίζουμε συνεπώς το γεγονός της ολόγραφης υπογραφής στο πρώτο άρθρο και την απόκρυψή της στις επόμενες δημοσιεύσεις. Άλλη μία υπογραφή που, ενδεχομένως, μπορούμε να αντιστοιχίσουμε σε αρθρογράφο του περιοδικού είναι η Ι.Π.Ε. που φαίνεται να παραπέμπει στον Ιωάννη Π. Ευταξία. Να παρατηρήσουμε ότι, πέρα από το γεγονός ότι ο Ι. Ευταξίας ήταν ο πρώτος αρθρογράφος του περιοδικού, δημοσιεύει άρθρα μέχρι και το 1882, ενώ η υπογραφή Ι.Π.Ε. εμφανίζεται μία φορά στο περιοδικό, τον Ιανουάριο του 1876.
27. Τουλάχιστον οι 30 από τους 55 αρθρογράφους που υπογράφουν με ολόκληρο το όνομά τους έχουν πραγματοποιήσει σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας ή του εξωτερικού. Για πολλούς από τους αρθρογράφους δεν καταφέραμε να βρούμε στοιχεία σχετικά με τις σπουδές τους. Οπότε ο αριθμός αυτός πιθανότατα να αυξάνει λαμβάνοντας υπόψη μας ότι στην πλειοψηφία τους οι αρθρογράφοι, για τους οποίους έχουμε στη διάθεσή μας ελάχιστα στοιχεία, έχουν όλοι μονογραφίες, πραγματείες, μελέτες και μεταφράσεις.
28. Εδώ να αναφέρουμε μία διάκριση που αφορά στον όρο του οικονομολόγου του 19ου αιώνα. Ο Fetter, για την Αγγλία της εποχής, διακρίνει τρεις κατηγορίες οικονομολόγων. Η πρώτη περιλαμβάνει αυτούς που ήταν ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι με φιλοσοφικό πνεύμα και προσπαθούσαν μέσα από τα κείμενά τους να εξηγήσουν τις αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις. Στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι τραπεζίτες και επιχειρηματίες που γράφουν κείμενα για συγκεκριμένα ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την πρακτική της καθημερινότητάς τους και χρησιμο-

ποιούν την εμπειρία τους για να ενισχύσουν την ανάλυσή τους. Στην τρίτη εντοπίζουμε εκείνους τους πολιτικούς που τα ονόματά τους συνδέθηκαν με την οικονομική νομοθεσία και, λόγω συγκυριών, καταγράφηκαν ως οικονομολόγοι. Στο περιοδικό συναντάμε και τις τρεις κατηγορίες. Για παράδειγμα, στην πρώτη ανήκουν οι Ι. Ευταξίας, Ι. Σούτσος, Ι. Σαρίπολος, Ι. Μοσχονήσιος, Ι. Αραβαντινός. Στη δεύτερη κατηγορία συναντάμε τους Ν. Βαλσαμάκη, Α. Βερναρδάκη, Γ. Βικέλα, Γ. Αθηνογένη, Αλ. Σκουζέ. Στην τρίτη κατηγορία θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τον Γ. Τυπάλδο και τον Ν. Καλλιφρονά. Κύριο χαρακτηριστικό των αρθρογράφων είναι ότι οι περισσότεροι έχουν σπουδάσει, κάτι που για την πρώτη κατηγορία θεωρείται αυτονόητο. Βλ. σχετικά, F. W. Fetter, *The economist in parliament: 1780-1868*, Duke University Press, North Carolina 1980, σσ. 12-13.

29. Να αναφέρουμε, ενδεικτικά, ότι υπογεγραμμένα άρθρα με αρχικά βρίσκουμε στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά*. Γ.Δ.Χ., «Πνευματική και ηθική κινήσις του εν Ρουμουνία Ελληνισμού» στο *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιο*, Αθήνα 1884, έτος Ε', σσ. 360-369. Ακόμα, Α.Κ.Χ., «Μνημόσυνον εν Ερμουπόλει επί τω θανάτω του Κοραή (1833)», *Παρνασσός*, έτος ΙΑ', τχ. 3, σσ. 165-167. Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε την περίπτωση του Ρόκκου Χοϊδά ο οποίος σε συνεργασία με τον Κλεάνθη Τριανταφύλλου από το 1887 επανεξέδωσαν το πολιτικοσατιρικό περιοδικό *Ραμπαγάς*. Χοϊδάς και Τριανταφύλλου, το 1888, με αφορμή την δημοσίευση δύο άρθρων στο περιοδικό που θεωρήθηκαν ως υβριστικά για τον βασιλιά, θα φυλακιστούν. Ο Χοϊδάς θα οδηγηθεί σε δίκη που θα διεξήχθη στην Άμφισσα. Μετά από μια 24ωρη απολογία του θα καταδικαστεί σε τριετή φυλάκιση και οδηγείται στις φυλακές της Χαλκίδας. Τον Μάιο του επόμενου έτους, το 1890, θα αποβιώσει στις φυλακές. Π. Νούτσος, «Πορτρέτα: Ρόκκος Χοϊδάς 1830-1890-Η σοσιαλιστική σκέψη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 256. Η οργανική σύνδεση του Χοϊδά με τον Οικονόμου και η ιδεολογική τους συγγένεια πρέπει να θεωρείται δεδομένη αφού ήταν συνιδρυτές του Λαϊκού κόμματος το 1885. Μια ανάλογη περίπτωση είναι και αυτή του Κλεάνθη Τριανταφύλλου, ο οποίος αγόρευε κατά των βασιλικών προνομίων και αυθαιρεσιών. Ανώνυμος, «Κλεάνθης Τριανταφύλλος. Στον επιμνημόσυνον Ραμπαγάς», *Ποικίλη Στοά*, τ. Θ', τχ. 1 (1891), σσ. 189-192.
30. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου, ό.π.*, σσ. 46-58, 104-107, και Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, ό.π.*, σ. 60.
31. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα αρχικά Μ.Ρ.Β., Μ.Χ.Β, Μ.Ρ., Μ.Ι.Σ., Μ.Α.ΟΤΤ., Μ.Γ.ΔΕΜ., Μ.Α.Ρ. Βλ. *Journal des Economistes* 89 (Μάιος 1873), σ. 288, 101 (Μάιος 1874), σ. 177 και 291, 110 (Φεβρουάριος 1875) σ. 272.

32. Η περιодολόγηση αυτή χαρακτηρίζεται και από ποιοτικές αλλαγές, καθώς από το 1881 το περιοδικό αλλάζει ύφος και χάνει τον αμιγώς επιστημονικό του χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό οι τρεις προκύπτουσες περίοδοι του περιοδικού αντιστοιχούν και σε μία ποιοτική κατηγοριοποίηση της αρθρογραφίας που φιλοξενεί.
33. «Επιστημονικοί Ορισμοί», *Οικονομική Επιθεώρησης*, έτος Α', φ. Α' (Μάρτιος 1873), σ. 4.
34. «Σχέσεις της Πολιτικής Οικονομίας προς την Πολιτικήν και την Νομικήν», *ό.π.*, σ. 9.
35. «Περί τραπεζικού γραμματίου», *ό.π.*, σ. 26.
36. «Περί της επιρροής του γένους επί του πληθυσμού», *ό.π.*, σ. 30.
37. «Πιστωτικόν Δελτίον», *ό.π.*, σ. 45.
38. Ενδεικτικά αναφέρουμε την μνεία στον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα, το Σωκράτη και τον Ξενοφώντα. Βλ., «Επιστημονικοί Ορισμοί», *ό.π.*, σσ. 3-4 και «Νομική του Συνεταιρισμού ύπαρξις», *ό.π.*, σ. 13, αντίστοιχα.
43. «Περί οδών», *Οικονομική Επιθεώρησης*, έτος 2ο, φ. 18 (Αύγουστος 1874), σ. 283.